

Ha akarjuk, ha nem, a hatalom nyelvhasználatáért beszív minden-

napi kommunikációnkba. Észre sem vesszük, s a nyelvi hamisítás elérte célját, és már kideríthetetlen, hogy megtévesztés áldozatai voltunk vagy a társas érintkezés nyelvi szabályai követelték meg a kódosítást. E témáról beszél az alábbi interjúban dr. Tóth Szergej nyelvész, a Szegedi Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kar Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének vezetője.

– Tanár úr, kezdjük az-
zal: mit jelent a nyelv és
a társadalom kapcsolata?

– A nyelv sohasem a magányos egyént, hanem a közösségben élő embert szolgálja. Egyetlen nyelv egyetlen rétegenyelvi szintjét vagy stílusát sem érdemes vizsgálni csak lexikai szinten, kiragadva szociokulturális közegéből. A társadalom és az ideológia viszonylatában semmilyen nyelvet sem foghatunk fel egyszerűen valamiféle nagy „szótárnak”, hanem sokkal inkább egy szótérenkénti folyamatot kell beszélnünk, mindazon fogások összességéről, amelyekkel az egyén és a hatalom egyaránt él. A nyelv szó-készlete pontos képet adhat a társadalomban zajló folyamatokról, a társadalom tudati állapotáról, sőt, azokról a törekvésekről is, amelyek egy adott ideológia megerősítését szolgálják. Az egyes társadalmi csoportoknak nincs ugyan teljesen külön „nyelve”, nyelvvezetők egyes sajátosságai azonban jelezhetik világnézetük alapvető vonásait és az ideológiai-
ához való viszonyukat.

Szovjet balett, orosz laktanya

– Ez azt is jelenti, hogy
ideológiai hatásra egyes
szavak jelentése megváltozhat?

– Úgy tűnik, igen. Nézzük a szovjet szót. Az 1920-as években a szovjet még csak a vörös jelzőt helyettesítette, később azonban már általános jelzővé, a kommunista ideológia egyik absztrakciójává vált. A szovjet nép kifejezésnek nem kisebb ellentmondást kellett feloldania, mint hogy összeegyeztesse a hatalom két ideológiai törekvését: az internacionalizmust, amely proletár tudaton alapult, és a lenini nemzeti önrendelkezés gondolatát. Miután ez a két eszme összeegyeztethetetlennek bizonyult, megkezdődött a különböző népek összegyűrése egységes szovjet néppé. Az orosz mint nép és kultúra csak a legutóbbi esetben lett megnevezve. Magyarországon ez úgy nézett ki, hogy ami tényleg jó volt a Nagy Testvérnél, azt finom lebecsüléssel illeték a szovjet szó segítségével – szovjet jéghekit, szovjet balettet mondtak, pedig orosz dolgokról volt szó –, ami viszont valóban visszaszűrő volt, az orosz jelzőt kapott – például az orosz laktanyák –, pedig ilyenkor legtöbbször tipikusan szovjettel volt dolgunk. Hasonlóan járt a párt szó is. Egy magyar embernek a párt sokáig csak egyetlen pártot jelenthetett. Az orosz nyelvben 1917 előtt a párt szó jelent-

Tóth Szergej a hatalom szótáráról – nyelvészszemmel Nyelvi hamisítások és játszmák

hetett sakkpartit, énekszólót, árukészletet. A kommunizmus idején azonban a szó-nak annyira erős konnotációja alakult ki, hogy azután már külön ki kellett emelni, ha sakkról, énekről vagy árukról beszéltek.

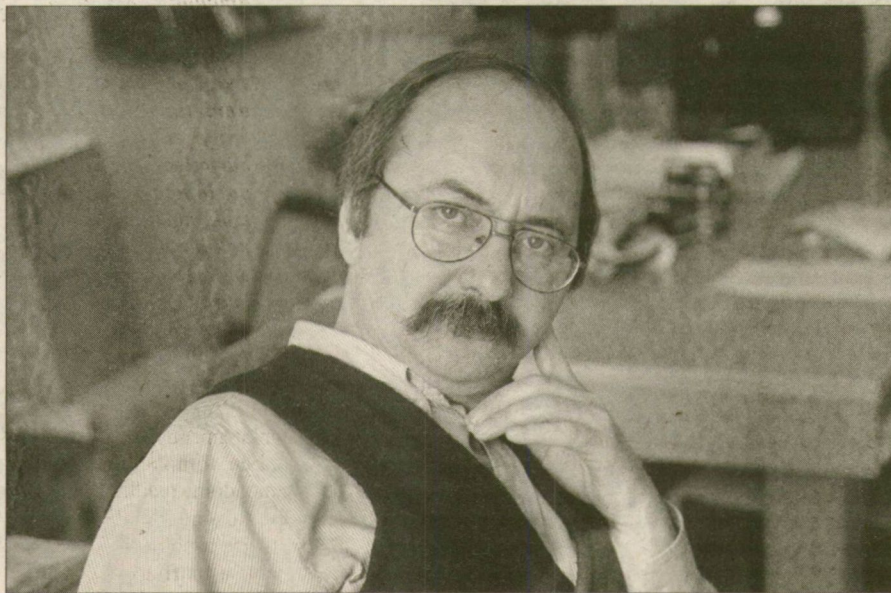
– Vajon a hatalom képes-e a saját kommunikációja érdekében tudatosan irányítani a nyelvilyenszerű változását?

– Egy kiváló nyelvész, Janusz Banczerowski mutatott rá: nem új keletű a kísértés, hogy a hatalom az általa megkövetelt társadalmi magatartások, gondolkodási és minősítési módok kialakítására használja fel a nyelvet. Ez általában a demokratikus intézmények nélküli társadalmakra jellemző: a nyelv funkciója ez esetben a meggyőzésre korlátozódik, vagyis a vevő kényszerítésére, hogy az adott nézeteit fogadja el egyedüli igaznak és helyesnek. A nyelv így nem tölti be az információközvetítés természetes szerepét, és a manipuláció eszközévé válik. Ehhez annyit tennék hozzá, hogy a különböző társadalmakban a hasonló politikai és hatalomgyakorlási módszerek megközelítőleg azonos nyomokat hagynak a nyelvekben. A náci Németországból az emberek fizetéséből önkéntes téli segélyt vontak le, ahol is az önkéntesség, akárcsak a Rákosi-kor békekölcsöne esetében, abból állt, hogy az ember a megállapított összeg felül is fizethetett. A Gestapo az értékes magánkönyvtárakat nem elrabolta, hanem biztonságba helyezte, a szovjet katonák Németországban nem rekviráltak, hanem jóvátételtelként lefoglaltak. A hitleri táborokba megsemmisítésre küldöttek kartonjára a visszatérése nem kívánatos megjegyzés került, míg a Szovjetunióban a letartóztatottak iránti érdeklődőknél a levelezésre nem jogosult válás rendszerint azt jelentette, hogy az illetőt kivégezték. A kivégzés formula magának Sztálinnak a javaslatára első fokozatú büntetés lett, később pedig a büntetés szó helyét a szociális védelmi intézkedés vette át.

„Nem igazán tartotta be...”

– Milyen logikájúak a
nyelvi hamisítások a demokráciában?

– A vietnami háború alatt a bombázások helyett védelmi reakciókról, preventív intézkedésekről beszéltek, a sikertelen bombázás pedig hadianyag-pazarlásá vált. A Hirosimára ledobott bomba a Little Boy (kisfiú), a neutronbomba a clean bomb (tisztá bomba), a nukleáris tengeralattjáró a Corpus Cristi, a tömegpusztító fegyverek az exotic weapons (exotikus fegyverek) nevet kapták. Az iraki háborúban a városok bombázása sebészet pontosságú műtété finomodott, Szerbia bombázása során pedig a polgári áldozatokat elkerülhetetlen járulékos veszteségként könyvelték el. De Orwell szelleme van abban is, ahogyan a hadügyminisztériumot védelmi minisztériummá nevezték át. Ide tartoznak az új doktrínák kísérő, átlagemberi fogasztásra szánt politikai vagy katonai szlogenek is: Roosevelttől idejében a New

Tóth Szergej: A politika beleszövi az emberek nyelvhasználatába.
(Fotó: Schmidt Andrea)

Deal (új kurzus), Trumannál a Fair Deal (igazságos irány), Kennedy alatt a New Frontier (új határok), Johnsonnál a Great Society (nagy társadalom), Nixon korában a New Economic (új gazdaságpolitika) vagy Carter évei alatt a grandiose but real (grandiózus, de realis) gazdaságpolitika.

– Gondolom, ide tartozik a nyugodt erő és a fontolva haladás is. Lehet-e ez a meggyőzősi módszert negatív irányban is felhasználni?

– Igen, olyan szavak választásával, amelyek esetében számítani lehet arra, hogy kiváltják az eredeti jelentést. Gondoljunk arra, amikor egyik miniszterelnökünk főpincérnek mondta, az USA egyik elnökét pedig nyugdíjas színésznek. Ha az ellenzék törpe kisebbség, az újságírók mikiegyek, a politikai ellenfél pedig számba nem szökken, kócos politikus, akkor leszűrhető, hogy az emberről, eszméről, pártjáról kialakított képet befolyásolhatja, hogy milyen szóval illetjük. Ez nem jelent nyelvi meghatározottságot, de tudat alatt akaratlanul is befolyásolja az embereket.

– Ha jól sejtem, magyar eufemizmusokban sincs hiány.

– A kilencvenes évek magyar politikájának jellegzetes hétköznapi eufemizmusai közé tartoznak a lényegében megoldódott, a nem igazán és a valahol érthető típusú köz-helyek, amelyekkel használó-juk többnyire a pontos és korrekt választ igyekezik elkerülni. Ha azt mondják: „Vezetőségünk szerint ez a probléma lényegében megoldódott” vagy „Az ellenzék nem igazán tartotta be a megállapodást”, akkor nem teljesen világos, hogy megoldódott-e a gond és milyen mértékben szegtek meg az egyezséget. Vizsgálataink alapján kiderült, hogy a lényegében megoldódott kifejezést ráadásul a megkérdőjeleztek nem is tudták pontosan értelmezni. Bármilyen használni a szó, hogy annak megfelelően fejtsék meg üzenetét.

A falevelek az utcán tartózkodnak

– Mit gondol, a megszorító intézkedések miatt veszi körül különösen sok nyelvi kódosítás?

– A diktatúrában a hatalmat nem érdekli, mit gondolnak róla az emberek. A

demokráciában annál inkább. A hatalom tudni szeretné, miért van az, hogy közben látszólag okosan elmagyarázta a megszorító intézkedés fontosságát, az istenadta nép mégsem hisz neki. Persze, hogy nem hisz, mert a megfogalmazott kérdésnek – mondjuk így: nyelvészeti-
leg – érvényesnek kell lennie. A felszólítás vagy kérdés azt feltételezi, hogy a felszólított személy cselekvéssel válaszol: összehúzza a nadrágszíjat, türelemmel vár, mert az integráció után mindenkinek jobb lesz, stb. A kérdés érvényességéhez azonban legalább a következő feltételeknek kell teljesülniük: 1. mindkét fél hiszi, hogy cselekvésre van szükség, 2. az emberek kérdés nélkül nem tennék meg, amit a hatalom kér, 3. az emberek egyáltalán képesek megtenni azt, 4. az emberek elfogadják, hogy a hatalomnak joga van kérni, amit kér. A jó hatalom (ha van ilyen) ismeri e feltételeket és a kedvezőbb hatás kedvéért bizonyos technikákkal tompítani is tudja azokat. Ha nem így tesz, az emberek úgy érzik, hogy a kérdés nem rájuk vonatkozik és ellenállnak.

– Ön szerint mi a magyarázata annak, hogy a hivatalban lévők nyelvében számos személytelenítő és stílisztikus elem van? Évekkel ezelőtt egy köztestiságért felelős hivatalnok szó szerint ezt nyilatkozta egy kábeltévében: „Idén a falevelek a megszokottnál többet fog-nak az utcán tartózkodni.”

– E kijelentésben elsősorban a felelősség elhárítását lehet észrevenni. Sok elrejtett információ áruklodhat arról, hogy a beszélő a felelősség milyen fokozatát vállalja. Amikor azt halljuk: „Ha én leszek a dékán, nővelni fogom a kutatásra szánt összeget...”, az én mi-att több felelősséget érzünk, mint egy közös mi hallatán: „Ha megválasztanak ben-nünket...”. Még kevesebb a felelősség a kizárólagos mi esetén, ha az illető látszólag nem is tartozik a mi-hez: „Hagyjuk egymást szóhoz jutni...”

A felelősség végül minimálisra csökken egy személytelen cselekvő esetében: „Vezetőségbe kerül-sünk esetén nem fogunk sort keríteni a létszámot csök-kentő lépések megtételére...” A felelősségvállalás utolsó nyomatát az alany hiánya vagy más alany használata tünteti el: „Csökkenteni kell a pazarlást...!”, A vezetés az akarja, hogy csökkenjen

a pazarlás...”. És így tovább, egészen az utcán „tartózkodó” levelekig. Ennél jobban a hivatalnok már nem távolodhat el a felelősségtől. Elvégre azok a levelek tőle, a vállalatától, az időjárástól és egyáltalán mindentől függetlenül ott tartózkodnak, ahol akarnak. A nyilatkozó még azt az ok-okozati összefüggést sem vállalja, hogy a levelek azért vannak ott, mert leestek a fá-ról.

Vigyázat: homlokzatomlás!

– Miért van, hogy közre-plésükben a felelős hivatali személyek is ezt a bükkfanyelvet használ-ják? Biztosan kevés poli-tikus mondja otthon is, hogy „kivánatos volna, ha megtenné...”, vagy azt, hogy „a pénz elköl-tésre került”.

– A demokráciában a hatalom nem erővel akar rávenni bennünket valamire, s a hivatalnok sem küldhet el melegebb égtájakra, hanem sokszor kénytelen meggyő-zni valaminek a helyessé-géről. Ugyanakkor tudjuk, hogy ennek során mindig sé-rül a meggyőzendő fél ön-érete, ami ellenállást vált ki benne és rontja a meggyőzés hatásfokát. A meggyőző kommunikációban tehát kü-lönösen szükség van arra, ami az emberi kommuniká-ciónak amúgy is egyik alap-
vető sajátossága: a közve-tettségre. Ezt a közvetettséget a társas érintkezés rituá-lis szabályrendszereként is fel lehet fogni, amelynek része a nyelvi távolságtartás. Ha például a hivatalnok név-szót használ az igék helyett, ezzel azt éri el, hogy a hiva-talos megfogalmazás na-gyobb tiszteletet sugalmaz: „Itt szíveskedjék aláírásával ellátni.” Ugyanez érvényes a feljebbvaló és a beosztott közötti kommunikációra is.

– Gondolja, hogy ez a „kímélő” magatartás kölcsönös?

– Általában igen. A társas helyzetekben úgy viselke-dünk, beszélünk, öltözkö-dünk, vagyis olyan „vona-lat” viszünk, hogy ezzel ki-fejezésre juttathassuk az adott szituációról alkotott nézetünket, s ezen keresztül a résztvevőkről és magunk-ról alkotott értékelésünket. Persze, akikkel beszélünk, azok is tulajdonítanak ne-künk valamilyen „vonalat”. Minden esetben dönthetünk: beletörődünk ebbe a vonalba és igazodunk hozzá vagy aszerint próbáljuk alakítani,

amilyennek szeretnénk lát-szani. Ha valaki elismert vo-nalat visz, ehhez egy szinten elismert homlokzat, vagyis én-kép kapcsolódik. Ha va-laki képtelen azt a vonalat vinni, amit tőle elvárnak, s amit vállal, akkor leomlik a homlokzata. A társas érint-kezésekben a homlokzatok épsége a felek kölcsönös ér-deke. Tegyük fel, hogy egy férfi elvisz egy elegáns, fia-tal nőt a csillagó étterembe, s amikor fizetni kell, kiderül, hogy nincs pénze. Veszély-ben a homlokzata, de a szép nő homlokzata is, hiszen hozzá tartozik. Ezért ő in-kább az asztal alatt oda-nyújtja a férfinak a pénzt. Nos, a meggyőzés esetében is mindig felmerül a hom-lokzat kölcsönös megóvásá-nak igénye. Az udvariasság szóbeli stratégiáinak egész rendszere építhető erre.

Mikrofon mellé

– Vagyis a hierarchikus
különbség növekedésével
egyre nehezebb közvetle-nül szót érteni.

– Ilyenkor hoznak ered-ményt az úgynevezett „mi-krofon mellé” stratégiák. Tegyük fel, hogy egy nehéz frásztettőt cipelek a folyo-són, és nem tudom kinyitni az előttem lévő ajtót. A kö-zelben álló tanársegéd ép-pen teszi a szépet a kollé-ganőknél. Mi történhet? Mondjuk, azzal fordulok hozzá, hogy „Pistám, nyisd már ki az ajtót!”. Ha a hecc kedvéért netán azt válaszol-ná, hogy „Figyelj, öreg, rakd le az írásvetítőt, és nyisd ki magad”, akkor le-het, hogy a kolleginák vic-sesnek veszik a dolgot és csak az én homlokzatom sé-rül, de valószínűbb, hogy ez már nekik sem tetszik, és a tanársegéd homlokzata is be-omlik. A „mikrofon mellé” stratégia azt szolgálja, hogy mindkettőnké fél maradjon. Ezért nem a tanársegédhez fordulok, hanem jól hallha-tóan egy távolabb megjelenő kollégának szólok, hogy se-gítsen ajtót nyitni. Ha erre a közelben álló tanársegéd nem teszi meg, akkor csak az ő homlokzata sérül. Ez a stratégia persze nem mindig válik be. Emlékeztetsek például egy amerikai légiszerencsét-lenség, amely elkerülhető lett volna, ha a pilóta megér-ti a másodpilóta „mikrofon mellé” tett megjegyzését. A repülőgép szárnyát ugyanis nem jégmentesítették és a másodpilóta erre csak úgy merte felhívni főnöke figyel-mét, hogy megjegyzést tett a melletttük álló gép szárnyára. A célzás eredménytelen ma-radt, s ez okozta a gép vesz-tét. Az amerikai légitársaságnál ezután a beosztottak-nak tréningeket rendeztek arról, hogy miként kell a főnőket figyelmeztetni. A dolog érdekessége, hogy ez a tréning eredménytelen ma-radt, így inkább a pilótákat kezdték el felkészíteni a be-osztottak dekódolására.

– Az emberek megtha-tározott körülmények között a nyelv létezésének egysze-
gyik, másszor másik for-máját használják. Van úgy, hogy az egyik nyelvváltozat főszerepet játszik minden-napi életünkben – ez lehet akár az irodalmi nyelv is –, a másik pedig kiegészíti azt. De az is lehet, hogy a két nyelv egymás mellett él a közösségben, és mind-kettőnek más-más funkciója van. Én egy többnyelvű uk-rajnai kisvárosban nőttem fel, ahol oroszul, ukránul és németül is beszéltek. Nem emlékszem rá, hogy valaha is kijavítottak volna valakit, ha rosszul beszélt a többi-ek nyelvét. Ezért aztán többféle orosz, ukrán és né-met beszéd létezett. Bár-mennyire meglepő, még eb-ben a toleráns környezetben is beleszövi a politika az emberek nyelvhasznála-tába. A szovjet időkben hosszú években át, amikor orosz nagyanyám ukrán szomszédasszonyával be-szélgetett, az orosz volt a közös nyelvük. Amikor azonban a változások után megérkeztem hozzá, és a te-lepülés már Ukrajnához tar-tozott, a közös nyelv az uk-raján lett. Anasztázia nagy-anám 90 éves volt, a szom-szédasszonya pedig 91, sze-rették egymást és sokat ál-doztak a másikért – a politi-kai változás azonban, ha tu-dat alatt is, beleszólt a nyel-vükbe.

– Az emberek megtha-tározott körülmények között a nyelv létezésének egysze-
gyik, másszor másik for-máját használják. Van úgy, hogy az egyik nyelvváltozat főszerepet játszik minden-napi életünkben – ez lehet akár az irodalmi nyelv is –, a másik pedig kiegészíti azt. De az is lehet, hogy a két nyelv egymás mellett él a közösségben, és mind-kettőnek más-más funkciója van. Én egy többnyelvű uk-rajnai kisvárosban nőttem fel, ahol oroszul, ukránul és németül is beszéltek. Nem emlékszem rá, hogy valaha is kijavítottak volna valakit, ha rosszul beszélt a többi-ek nyelvét. Ezért aztán többféle orosz, ukrán és né-met beszéd létezett. Bár-mennyire meglepő, még eb-ben a toleráns környezetben is beleszövi a politika az emberek nyelvhasznála-tába. A szovjet időkben hosszú években át, amikor orosz nagyanyám ukrán szomszédasszonyával be-szélgetett, az orosz volt a közös nyelvük. Amikor azonban a változások után megérkeztem hozzá, és a te-lepülés már Ukrajnához tar-tozott, a közös nyelv az uk-raján lett. Anasztázia nagy-anám 90 éves volt, a szom-szédasszonya pedig 91, sze-rették egymást és sokat ál-doztak a másikért – a politi-kai változás azonban, ha tu-dat alatt is, beleszólt a nyel-vükbe.

– A diktatúrákban a nyel-

vi hamisítás átszövi a társa-dalom mindennapjait. A zamjatyini és főleg az or-welli intézményrendszerek (Gondolatrendőrség, Ifjú ké-mek szervezete, Szerelmini-nisztérium), a szóbeli tech-nikák (a mellébeszélés, az új nyelv, az új beszéd) és a jelszavak fogalom párai (a háború-béke, a szabad-ság-rabszolgaság, a nemtu-dás-erő) a Szovjetunióban nemcsak újságcímekként, a házak falán vagy a lerom-bolt templomokat körülvevő kerítésekben jelentek meg, hanem az embermilliók tu-datában is. De a diktatúra más nyelvi szinteken is vál-tozást hozott Oroszorszá-gban. 1920 után az alakuló polgári társadalomban ko-rábban elutasított dolgok po-zitívvá, elfogadottá váltak. Ez erős töréseket eredmé-nyezett. Puskind és Lermont-ovot olvastak, míg a durva beszéd és a káromkodás a hatalomhoz való lojalitás egyik jele lett. Egyébként egész ott töltött ifjúkorom-ban szembenállást éreztem a MI és az OK, az orosz iro-dalmi nyelvet beszélő nagy-szüleim és a lumpenek nyel-vét használó szovjetek kö-zött. Ez a MI és OK tükr-özött a MI-ünnepek és a vörös zászlós, vodkabűzős OK-ünnepekben, valamint a család újságolvasásában is: nagyapám nem a pártlapot, a Pravdat járatta, hanem a Trudot, amely a szakszerve-zetek lapja volt. Az ő szá-mára a lap ugyanazt a funk-ciót töltötte be, mint nálunk a nyolcvanas években a Ma-gyar Nemzet, amelyről azt gondoltuk, hogy nyelvileg igényesebb, mint a többi, pedig ilyesmit nem lehetett stilisztikailag kimutatni. Vi-szont olvasni lehetett a sorai között.

– Az erdélyi magyarok közül sokan érezhették így a Ceausescu-korszak-ban: a nyelv irodalmi vi-lága menedeknek számí-tott, de a nehéz helyzetek átvészélése érdekében, ha kellett, az emberek tudtak a hatalom nyelvén is beszélni.

– Az emberek megtha-tározott körülmények között a nyelv létezésének egysze-
gyik, másszor másik for-máját használják. Van úgy, hogy az egyik nyelvváltozat főszerepet játszik minden-napi életünkben – ez lehet akár az irodalmi nyelv is –, a másik pedig kiegészíti azt. De az is lehet, hogy a két nyelv egymás mellett él a közösségben, és mind-kettőnek más-más funkciója van. Én egy többnyelvű uk-rajnai kisvárosban nőttem fel, ahol oroszul, ukránul és németül is beszéltek. Nem emlékszem rá, hogy valaha is kijavítottak volna valakit, ha rosszul beszélt a többi-ek nyelvét. Ezért aztán többféle orosz, ukrán és né-met beszéd létezett. Bár-mennyire meglepő, még eb-ben a toleráns környezetben is beleszövi a politika az emberek nyelvhasznála-tába. A szovjet időkben hosszú években át, amikor orosz nagyanyám ukrán szomszédasszonyával be-szélgetett, az orosz volt a közös nyelvük. Amikor azonban a változások után megérkeztem hozzá, és a te-lepülés már Ukrajnához tar-tozott, a közös nyelv az uk-raján lett. Anasztázia nagy-anám 90 éves volt, a szom-szédasszonya pedig 91, sze-rették egymást és sokat ál-doztak a másikért – a politi-kai változás azonban, ha tu-dat alatt is, beleszólt a nyel-vükbe.

Panek Sándor